

OTUĐENJE I VRIJEDNOST

džemal sokolović

Iako izgleda da su se diskusije o »mladom« i »starom« Marksu stišale i preovladalo zajedničko mišljenje o »jedinственom« Marksu, ipak se u savremenom marksizmu, pa i jugoslovenskom, nastavljaju interpretacije njegova djela, koje u svojoj biti samo eskamotiraju svoju nemogućnost da ga koherentno usvoje. Ili se radi o onima koji odvajaju Marksova antropologijska utemeljenja od njihova ekspliciranja u ekonomskoj teoriji, ili, ipak, o onima koji njegovo poimanje samoootuđenja shvataju više kao hegelijanski blud, ne tražeći pojam otuđenja, dedukovan u *Kapitalu* i ostalim ekonomskim spisima, u pojmu vrijednosti. Mada smo navikli da u svim eksplicacijama otuđenja polazimo od četiri njegova poznata oblika koja je Marks izložio u *Ekonomsko-filosofskim rukopisima iz 1844. (Otudeni rad)*, gdje je kao polazni oblik uzet momenat otuđivanja proizvoda rada proizvođača od strane drugog čovjeka i gdje je, dakle, otuđenje izvedeno iz pojma eksploatacije, ipak je Marks pod otuđenjem podrazumjevao temeljniji, univerzalniji usud nego što je usud klasno eksploatiranog, a to znači i klasno otuđenog čovjeka. Samoootuđenje je pojam koji stoji u osnovi, ali ga i nadilazi, otuđenja čovjekova posredovana drugim čovjekom. Što više, otuđenje proizvoda radnikova rada, čiji je subjekt naravno kapitalista, toliko je očigledno, manifestno, pojavno i drastično da je isključena mogućnost lagodnog osjećanja u otuđenju. Baš zato što se ono ovdje javlja neposredno kao izrabljivanje, isključena je svaka kvijetiistička pomirljivost s otuđenjem; ono je zlo i kao takvo predmet ukidanja. Ali, baš zato jer otuđenje nije samo eksploatacija, samo otuđenje proizvoda rada od njihova proizvođača i, konzekventno, otuđenje proizvođača od neproizvođača, nego je otuđenje i samoootuđenje, čiji subjekt nije posredovan već neposredno čovjek sam, postoji mogućnost da se čovjek konformira unutar otuđenja, ne osjećajući nikakvu tuđost, pa prema tome ni težnju za ukidanjem samoootuđenja. Ako mogućnost samoootuđenja nadilazi pojam eksploatacije, a to znači i mogućnost otuđenja izvan klasnog društva, a upravo to znači onda se tek tada postavlja pitanje otkrića pojma otuđenja njegova uzroka i pretpostavki. Koliko god je bilo očigledno što otuđenje jest u društvu u kojem ljudi jedni druge neposredno krađu, otuđuju, i koliko god je bio izvjestan uzrok tog oblika otuđenja, toliko je temeljni uzrok i prava priroda samoootuđenja obavijena tajnom. Kao što je otuđenje posredovano drugim čovjekom isto što i izrabljivanje, kao što su otuđenje i izrabljivanje samo momenti jednog istog pojma i kao što otuđenje u klasnom društvu, u uslovima izrabljivanja, počiva na temeljnijem, širem pojmu — samoootuđenja, tako isto i izrabljivanje posredovano drugim čovjekom počiva na temeljnijem, širem pojmu samoeksploatacije. Prema tome su i samoootuđenje i samoeksploatacija samo različiti momenti jednog pojma.

Otuđenje čovjeka od čovjeka jeste samo uži nivo samoootuđenja i to onaj najfenomenalniji. Analogno tome i izrabljivanje čovjeka od čovjeka samo je izraz, uži nivo, temeljnijeg samoizrabljivanja čovjeka. U stvari, može se reći da su *otuđenje, ospoljenje, izrabljivanje i postvarenje* samo momenti jednog jedinственog pojma koji uvijek sadržava sva četiri ova sloja. Ako smo rekli da izvan klasnog društva postoji samoootuđenje, prema tome postoji i samoeksploatacija. Govoreći o klasnom društvu, kao što je i inače govorio o tom stadiju u razvitku društva, Marks je otkrio prirodu eksploatacije u podjeli radnog dana na potreban rad, rad koji je neophodan za reprodukciju čovjekova života i njegove radne snage i višak rada, tj. rad čiji proizvodi ne pripadaju radniku. Međutim, ista ova jednostavna, ali genijalna formula, vrijedi za sva istorijska društva i za sve oblike društvene reprodukcije koji počivaju na *radu*. Svejedno kada, da li u pretklasnom društvu, u uslovima još nerazvijenih proizvodnih snaga, ili u postklasnom društvu, u uslovima besklasnog, zajedničkog odnosa prema sredstvima za proizvodnju, čo-

vjek kao radnik, u stvari sada već društvo kao radno društvo, može nastaviti raditi, produžiti svoj radni dan, preko granice potrebnog rada. I kao što je bio izrabljiv radnik u klasnom društvu koji je radio preko granice potrebnog rada, tako isto je izrabljiv i radnik čiji proizvod ne pripada gospodaru, ali je veći od njegovih potreba. Na primjer, ako su potrebe tog budućeg, besklasnog društva za nekom upotrebnom vrijednošću 100 i ako je dužina radnog dana dijela društva potrebnog za proizvodnju te vrste upotrebne vrijednosti četiri sata, onda će to društvo izrabljivati samo sebe čim bude radilo preko granice od četiri sata. Radeći još jedan sat, dakle ukupno pet sati, društvo će proizvesti ne 100 nego 125 jedinica ove upotrebne vrijednosti; radno društvo će, dakle, raditi preko granice svojih potreba. Kako u besklasnom društvu nema ne-radnika, dakle onih čije bi se potrebe zadovoljile ovim viškom proizvoda, a potrebe čitavog društva, kao što smo rekli, bile su zadovoljene proizvodnjom na nivou 100, to će višak upotrebni vrijednosti od 25 odsto propasti, jer neće biti upotrijebljene, potvrđene kao upotrebne vrijednosti. Samim tim i rad uloženi u njih neće biti potvrđeni kao koristan rad, kao rad koji proizvodi upotrebne vrijednosti, bit će beskoristan, besmislen rad. Prema tome, onaj sat rada preko granice potrebnog rada u kojem je društvo zaista učestvovalo, jeste višak rada. Ali kao što je u klasnom društvu proizvod viška rada pripadao klasi vlasnika sredstava za proizvodnju, kao što, dakle, radnik u periodu viška rada nije proizvodio za sebe, nego upravo njime bio izrabljiv, tako isto je ovdje društvo izrabljivano, eksploatirano u višku rada, u petom satu radnog dana. Uopće nije važno što proizvod, nastao u periodu viška rada, ne pripada kapitalisti, jer kapitalista i ne postoji; radi se o tome da taj proizvod ne pripada ni proizvođačima, jer su njihove potrebe već zadovoljene proizvodom potrebnog rada. Izrabljivanje je, dakle, moguće i izvan klasnog društva. Samo što je izrabljivanje ovdje neposredovano, neposredno, tj. samoizrabljivanje.

Tragajući za samoootuđenjem i samoeksploatacijom kao osnovom svakog oblika otuđenja i eksploatacije, došli smo i do pitanja *samopostvarenja* (autoreifikacije). Kao što je Marks u fetiškom karakteru robe otkrio suštinu postvarenja u odnosima među ljudima koji se uspostavljaju na tržištu, dakle, otkrio postvarenje u uslovima robnog načina proizvodnje, tako ćemo i mi tragati za postvarenjem izvan robnog proizvodnje, u radu kao odnosu razmjene materije između čovjeka i prirode. Tražit ćemo pretpostavke samopostvarenja čovjeka u procesu rada.

* * *

Opća je odlika svega što jest kvalitet i kvantitet. Ništa ne postoji a da se ne može izraziti u njegovoj kakvoći i količini. Ako je tako uopće, zašto bismo od toga izuzimali proizvode čovjekova rada? Svaki proizvod rada, da bi uopće bio to što jeste, mora imati svoje kvalitativno određenje, biti proizvod naročitoga rada da bi mogao zadovoljiti naročitu čovjekovu potrebu. Ali, isto tako, svaki proizvod rada mora imati svoje kvantitativno određenje. To znači da mora biti proizvod *rada uopće*, određene količine rada u naročitom (konkretnom) obliku; u njega mora biti uloženo određeno radno vrijeme. Kao što rad koji ne bi proizvodio nikakvu korisnu stvar, stvar kojom bi se mogla zadovoljiti neka čovjekova potreba, ne bi bio rad, tako isto se za nula vremena ne bi mogao proizvesti niti jedan proizvod rada. Uvijek je potrebno izvjesno vrijeme da bi se nešto proizvelo. Proizvod rada mora biti nešto, imati svoj kvalitet, biti proizvod rada uopće i imati svoj kvantitet. Izan toga nema proizvoda rada.

Upravo je Marks, govoreći o robi, kvalitativnu i kvantitativnu stranu proizvoda rada označio kao upotrebnu vrijednost i vrijednost. Kakvoća neke robe je, po Marksu, da ima svoju upotrebnu vrijednost, dok je njena količina to da je vrijednost, tj. da je u njoj sadržana određena količina rada. Međutim, govoreći o upotrebnoj vrijednosti i vrijednosti, kao kvalitativnoj i kvantitativnoj strani proizvoda rada, Marks pojam vrijednosti, kvantitativnu stranu proizvoda rada, vezuje samo za pojam robe. Izvan robnog proizvodnje, za njega nema vrijednosti. Proizvod rada, drugim riječima, mora biti roba da bi imao vrijednost. I upravo ovdje se Marksu može postaviti pitanje: što je s proizvodima rada prije robnog proizvodnje, prije njihove proizvodnje za razmjenu, prije njihovog određenja kao roba? Da li je proizvod rada, koji je bio neposredna upotrebna vrijednost njegova proizvođača, imao svoju kvantitativnu stranu? Ako jeste, a ne bi ga ni bilo da nije, što je onda kvantitativna strana proizvoda rada koji nije roba? Pošto kvantitativna strana *proizvoda rada* može biti određena jedino *količinom* rada koji je u njega uloženi, i pošto veličinu rada, kvantitet rada, možemo mjeriti samo radom uopće, dakle *vremenom* u kojem se taj rad izvrši, onda je kvantitativna strana proizvoda rada *uopće*, tj. i proizvoda koji nisu robe, proizvodâ rada koji se neposredno troše, opet *vrijednost* — isto kao i kod proizvoda rada koji jesu robe. Kvantitativnu stranu proizvoda rada ne možemo odrediti ničim drugim nego njegovom vrijednošću. Prema tome, vrijednost, ono što jeste količina jedne korisne stvari, proizvedene radom, mora biti prisutna i prije proizvodnje za razmjenu, prije robnog proizvodnje.

Sada se možemo upitati zašto je uopće važno odrediti kvantitativnu stranu proizvoda rada prije robnog proizvodnje? U robnom proizvodnji to je očigledno. Kada se proizvodi za tržište, kada se se proizvode upotrebne vrijednosti za druge, sa stanovišta proizvođača koji svoje robe iznosi na tržište, osnovno je upravo kvantitativno određenje njegovih roba. On je bogatiji ne po tome što ima bogatstvo upotrebni vrijednosti, nego po tome što ima veću količinu roba, što ima veću vrijednost roba koje

iznosi na tržište. Za njega robe egzistiraju samo kao vrijednosti, samo kao količina rada uopće sadržana u tim robama. I od tog bogatstva, od količine vrijednosti sadržane u njegovim robama, zavisi koliko će za njih dobiti upotrebni vrijednosti koje mu trebaju. Zato je Marksu i izgledalo da se proizvod rada potvrđuje kao vrijednost tek u svom robnom obliku. I zaista, u robnom obliku proizvodi rada i ne postoje za vlasnika roba drugačije nego kao vrijednosti, kao količina, kao što smo rekli. On tek tada, na tržištu, uočava značaj njihove kvantitativne strane. Ali proizvodi rada su morali egzistirati kao vrijednosti, tj. biti proizvodi određene količine rada uopće i prije nego su izašli na tržište, prije nego su istupili kao društvene upotrebne vrijednosti. Kao što je Marks vezivao pojam vrijednosti za robni oblik proizvoda rada, jer je tu dolazila do izražaja kvantitativna, vrijednosna strana proizvoda, tako isto ni proizvođaču koji ne proizvodi za razmjenu nije svejedno koliko će količinu rada morati uložiti u svoj proizvod. Kao što vlasnik roba na tržištu prema kupcu istupa sa stanovišta vrijednosti svojih roba, dakle ne zanima ga samo šta će dobiti za svoje robe, tj. kakve će upotrebne vrijednosti dobiti, nego prije svega koliko će dobiti, što znači koliko vrijednosti, naravno u drugačijem konkretnom obliku, tj. drugačije upotrebne vrijednosti, tako isto i proizvođača koji ne proizvodi za druge, nego neposredno za vlastitu upotrebu, ne zanima samo koje će upotrebne vrijednosti proizvesti, nego i koliko će upotrebni vrijednosti proizvesti. I njegovo stanovište je, također, stanovište vrijednosti, stanovište količine rada uopće potrebnog za proizvodnju tih proizvoda. Zašto?

Marks je vrijednost roba posmatrao sa stanovišta razmjene. Mi, također, posmatramo vrijednost proizvoda rada prije robne proizvodnje, prije razmjene, sa stanovišta razmjene! Ali ne sa stanovišta razmjene kao društvenog odnosa, jer razmjene među ljudima još nema, nego sa stanovišta rada kao razmjene. Upravo zato jer je i rad razmjena, a arhajsom čovjeku, dakle proizvođaču koji svoj proizvod neposredno potroši sam ili s pripadnicima vlastite zajednice, nije svejedno da li će u toku svog jednodnevnog rada proizvesti takvu količinu upotrebni vrijednosti koje će mu biti dovoljne za reprodukciju njegove radne snage potrošene u periodu tog rada ili ne. Ako proizvede manje, dakle, ako uloži manju količinu rada uopće od onog koji je neophodan za reprodukciju njegove radne snage, doći će u pitanje njegov život. U toj razmjeni — radu, on će izgubiti. Zato je u interesu i arhajsom čovjeka i modernog vlasnika roba da u razmjeni uzimaju u obzir i kvantitativnu stranu korisnih stvari koje proizvode, odnosno posjeduju. To jest, u interesu je proizvođača, i prije nego je proizvodio za razmjenu, da uloži veću količinu rada uopće, dakle, da proizvede veću vrijednost od one koja je neophodna za reprodukciju njegova rada. A rad ima tu sposobnost da stvara višak, i rad najamnog radnika i rad čovjeka koji proizvodi za sebe.

Uopće se može reći da Marks nije sasvim precizno odredio pojam vrijednosti, pa su i njegove konzekvencije o pojmu viška vrijednosti izgleda veoma isključive. Određujući vrijednost, on je pravilno uočio da se za potpuno objašnjenje ovog pojma moraju uzeti u obzir dva aspekta. Prvo, da je vrijednost određena kvantitetom rada uloženog u proizvod, dakle vremenom trajanja rada, naravno sa stanovišta društva — društveno potrebnim radnim vremenom. Rad uopće, koji je prisutan u svim proizvodima kao mjera njihove vrijednosti, jeste apstraktan rad. Drugo, po Marksu neophodno, jeste da se vrijednost, tj. kvantitativna strana proizvoda rada, može pojaviti samo u takvom odnosu koji je eminentno razmjena. Oba ova aspekta su neophodna da bi se uopće shvatilo pojam vrijednosti, ali je Marks pogriješio kada je pod razmjenom podrazumijevao samo razmjenu među ljudima, razmjenu kao socijalni odnos, a ne i širi, općenitiji nivo razmjene, njen antropološki oblik kao odnos razmjene između čovjeka i prirode, tj. rad. Otuda mi zaključujemo — dovoljno je da postoji rad da bi postojala i vrijednost, da bi proizvodnja korisnih stvari počivala ne samo na stanovištu kvaliteta nego i na stanovištu količine tih stvari.

Kao što nam je za objašnjenje pojma postvarenja dovoljno da uzmemo u obzir fetiški karakter robe, njeno svojstvo da upravlja odnosima među ljudima i da te odnose predstavlja kao odnose među robama, među stvarima, tako nam je za objašnjenje pojma samopostvarenja neophodno otkriti pravu prirodu vrijednosti. Sve dotle dok je čovjekova osnovna djelatnost rad, dakle proizvodnja vrijednosti, a to znači, prije svega, proizvodnja sa stanovišta kvantiteta, bit će moguće čovjekovo postvarenje, dakle određivanje, determinacija njegovih odnosa interesima i potrebama koje proizlaze iz tog oblika proizvodnje — rada, a ne iz njegovih vlastitih interesa i potreba. Bez obzira u kojim društvenim uslovima se obavljala ta vrsta proizvodnje, samim tim jer je ona određena svojom kvantitativnom stranom i jer je taj kvantitet nužnost koja se mora zadovoljiti, postojat će mogućnost postvarenja. I u besklasnom društvu, i u društvu koje neće poznavati razmjenu među ljudima, postvarenje će postojati zbog činjenice postojanja rada proizvodnje vrijednosti.

Ali nije nam eksplikacija vrijednosti neophodna samo da bismo prodrli u prirodu samopostvarenja, nego bez ovog pojma ne možemo shvatiti pravu značenje niti samootuđenja, samospoljenja ili samoizrabljivanja. Uvijek je nedovoljno opće određenje vrijednosti prepreka da se shvati otuđenje, ospoljenje i izrabljivanje uopće.

PJESNIK PRED ŠUTNJOM BLISKIH PREDMETA

jedno iskustvo u pjesmama milivoja slavičeka

ivo dekanović

Mogla bi se napisati opsežna i zanimljivim primjerima bogata studija o nazočnosti stvari u književnosti. Onda bi se pitanje i temeljito razmotrilo djelovanje i značenje predmeta čovjekova najbližeg okruženja, predmeta njegove svakodnevne upotrebe i kako se oni javljaju i žive u svijetu književnih djela, napose u romanima, pripovjetkama i lirskoj poeziji. Takva studija ne bi bila samo za malobrojne znatiželjnike zanimljiva rijetkost stanovitve književne erudicije, nego i poučna, potičaj za razmišljanje. Nije li Allan Robbe-Grillet, braneći vlastite romane od prigovora da su puni podrobnih opisa predmeta kojima je čovjek okružen, objašnjavajući pripovjedačke postupke pisaca takozvanog novog romana, sasvim umjesno napomenuo da su se stvari oduvijek nalazile u romanima i da se tamo moraju nalaziti, jer su svagda bile sastavni dio ljudskog života. Što taj pisac veli o romanu, vrijedi, svakako, i za staru epsku poeziju. Premda lirsko pjesništvo u tom pogledu ima svojih osobitosti — stvari su oduvijek u njemu prisutne, štašive, žive drugačijim životom od onoga u koji ih utapa svakidašnja upotreba.

Nekoć davno, prije sistematskog nasilja i pustošenja novovjeke mašinske tehnologije i širenja moderne urbanizirane civilizacije, iskonska priroda izgledala je nepromjenljiva, vječna, ili se mijenjala tako polako da je to bilo neprimjetno za jedan ljudski život. Tisućljetna velika carstva, mnogi ljudski naraštaji, živjeli su vazda u istom prirodnom okolišu. Nasuprot iskonskoj prirodi, predmeti čovjekova životnog okruženja, naprave proizvedene njegovim radom i vještinom (materijalna kultura), u prošlosti, još prije dolaska suvremene brze i lake potrošnje, mijenjali su se i nestajali mnogo brže. Kad-tad izlazili bi iz upotrebe, a zamjenivali su ih novi predmeti, recimo, savršeniji, svakako prikladniji za nove uvjete života. Promjene u načinu proizvodnje, i s njima povezane promjene u načinu života, ne pokazuju se zapravo nigdje tako jasno, u pravom smislu riječi očigledno, kao u području čovjekove materijalne kulture, u neminovnom mijenjanju predmeta kojima se čovjek stalno služi.

Predmeti naše svakodnevne upotrebe, некоć davno, u starini, mijenjali su svoj izgled i namjenu vrlo sporo, gotovo neprimjetno. Njihov oblik, a gdjekada i oni sami, po svojstvima i namjeni, trajali su kroz čitava razdoblja. Bili su i pravljani tako da traju